

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Een eenzaam staatsman. Dirk de Geer, 1870 - 1960

Kaaij, M. van der

Citation

Kaaij, M. van der. (2012, May 31). *Een eenzaam staatsman. Dirk de Geer, 1870 - 1960*. Uitgeverij Verloren, Hilversum. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/19034>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/19034>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/19034> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Kaaij, Meindert van der

Title: Een eenzaam staatsman : Dirk de Geer (1870-1960)

Date: 2012-05-31

16 Het einde van Colijn (1937-1939)

De verkiezingen van 1937 waren voor Dirk de Geer de negende waarbij hij betrokken was. Hij zag aankomen dat Colijn bij die verkiezingen de grote man zou zijn. In een toespraak in Amsterdam nam hij stelling tegen de wijze waarop partijen dat jaar campagne voerden.¹ Het vooropstellen van personen vond hij 'een dier uitwassen' van het parlementaire stelsel. Het was een steek onder water naar de partij van Colijn. De ARP had de leuze: 'Colijn leider van ons volk'.

Bij de CHU ontbrak niet alleen die persoonlijke benadering maar zij vermeed ook de grootschalige bijeenkomsten, die kenmerkend waren voor de jaren dertig.² De antirevolutionairen, katholieken, sociaal-democraten en nationaal-socialisten hielden massabijeenkomsten waar duizenden mensen op afkwamen. Op 6 september 1936 demonstreerden 170.000 sociaal-democraten in elf steden voor het Plan van de Arbeid.³ Voor de toespraken van Colijn – hij hield er 43 in drie maanden tijd – bestond zoveel belangstelling dat er een handel in zwarte kaarten ontstond.⁴ Overal waren de zalen te klein. Tilanus kon niet ontkennen dat deze personalistische, op de grote massa gerichte aanpak vruchten had afgeworpen. Ook de CHU had volgens hem voor die strategie kunnen kiezen door De Geer naar voren te schuiven als strenge handhaver van het recht en solide bewaarder van 's Rijks schatkist. Ook hij was, net als Colijn, in staat grote groepen mensen toe te spreken.⁵

De Geer was het met Tilanus eens. Kiezers moesten maar kijken naar het gevoerde beleid van de afgelopen jaren. Daarbij kwam dat hij niets voelde voor die heisa rond de campagne. Daarom vermeldde het affiche van 1937 wel de naam van De Geer, maar droeg het niet zijn beeltenis. Centraal stond de slogan voor dat jaar, 'Gezag en vrijheid', de titel van een boek van grondlegger Lohman. De Geer sprak in die maanden op zestien bijeenkomsten, negen meer dan in 1933.⁶ Tilanus erkende achteraf dat de bijeenkomsten van de CHU in omvang in het niet vielen bij die van de andere partijen.⁷ De 'persoonsverheerlijking' van Colijn had de CHU stemmen gekost en vooral de 'kleurloze middenstof' van de partij was naar de ARP overgestapt. Van de CHU-stemmers gaf 96,6 procent hun stem aan De Geer, anderhalf procent meer dan vier jaar daarvoor.

Formatie van 1937

De ARP won in 1937 drie zetels en bracht het totaal op zeventien. De CHU verloor er twee en hield maar acht zetels over. In acht jaar tijd was de ARP twee keer zo groot geworden

als de CHU. De liberalen boekten drie zetels verlies, terwijl de RKSP drie zetels won en de NSB met vier zetels voor het eerst in de Kamer kwam. De vijf partijen van de regeringscoalitie behielden hun getalsmatige sterkte. De drie rechtse partijen groeiden van 52 naar 56 zetels, een aanmerkelijke verbetering die ook een terugkomst van de rechtse coalitie mogelijk maakte. Colijn wilde wederom aansturen op een kabinet met een brede grondslag, dus met liberalen en vrijzinnig-democraten. Maar dat voornemen zouden de katholieke leider Goseling en De Geer dwarsbomen.

Aanvankelijk adviseerde De Geer de koningin om het kabinet te laten aanblijven.⁸ Er was volgens hem geen verband tussen het houden van verkiezingen en het ter beschikking stellen van de portefeuilles. Hij trakteerde Wilhelmina op een college staatsrecht. De opvatting dat de ambtstermijn van een kabinet eindigt met de verkiezingen was weliswaar gangbaar, maar onjuist. De oorsprong daarvan lag volgens De Geer in het toevallige gegeven dat tussen de grondwetswijzigingen van 1887 en 1917 bij iedere verkiezing de meerderheid van de Kamer om ging. Elke keer anticipeerde het kabinet op het verlies door na de uitslag het ontslag in te dienen. Omdat de meerderheid waarop het derde kabinet-Colijn steunde was gegroeid van 65 naar 66 zetels, had deze regering geen ontslag hoeven te nemen.

Het kabinet gaf er echter zelf de brui aan en de koningin accepteerde dit. Nu het op formeren aankwam vond De Geer Colijn de meest aangewezen. Hij moest eerst een kabinet met confessionele partijen proberen samen te stellen, omdat anders de indruk zou ontstaan dat de rechtse samenwerking voorgoed tot het verleden behoorde.⁹ Het vormde voor De Geer geen bezwaar als enige vakbekwame mensen van vrijzinnige richting tot dit kabinet zouden toetreden. Dit mag een opmerkelijk advies heten van De Geer, die daarvoor vaak pleitte voor een brede basis. Hij gaf dat advies overigens op eigen houtje omdat de fractie om onduidelijke redenen niet in staat was om voor het bezoek van De Geer aan de koningin bijeen te komen.¹⁰

De Geer kondigde tijdens de verkiezingscampagne al aan dat hij de voorkeur had voor een christelijk kabinet.¹¹ De reden daarvoor was dat hij aan het eind van zijn lange loopbaan nog twee inhoudelijke kwesties geregeld wilde hebben. Hij wilde het huwelijksrecht aanpassen en een nieuwe Zondagswet, waarin de zondagsrust duidelijker werd verankerd; kwesties waar liberalen en sociaal-democraten niets voor voelden. Dit waren onderwerpen die al tientallen jaren sleepten en door verzet van vrijzinnige partijen nooit tot een oplossing waren gekomen. De kans dat een kabinet op brede basis dit zou regelen achtte De Geer gering en dus adviseerde hij de formatie van een rechts kabinet. Dat een brede samenstelling gewenst was met het oog op gegroeide internationale spanningen, speelde bij De Geer een ondergeschikte rol.

Toen Colijn geen kans zag om ook ministers van vrijzinnigen huize in het kabinet te krijgen – vooral doordat Goseling een minder liberaal beleid wilde – vormde hij ten slotte een rechts kabinet waarin plaats was voor twee christelijk-historische ministers. Een daarvan werd Slotemaker de Bruïne, die opnieuw de portefeuille van onderwijs kreeg. Het was even onduidelijk wie de tweede minister zou worden. Goseling stelde Colijn tevergeefs voor om De Geer te vragen voor Binnenlandse Zaken.¹² Colijn schreef aan De Geer: “Ik zal nog een tweede CH-minister behoeven en heb van Slotemaker gehoord dat ik bij u in geen geval behoef aan te kloppen.”¹³

De Geer nam het Slotemaker hoogst kwalijk dat hij dit had gezegd. Tijdens het drinken van een kopje thee in het Haagse etablissement Promenade zei De Geer tegen Tilanus dat Slotemaker hiermee 'te ver was gegaan'.¹⁴ Tilanus noteerde in zijn aantekeningen de uitspraak van De Geer: "Blijkbaar wilde S. de Bruïne gaarne (minister) blijven!" Tilanus dacht dat De Geer een uitnodiging van Colijn om minister te worden zeker had aanvaard.¹⁵ Het is de vraag of Tilanus gelijk heeft. De Geer was geïrriteerd dat Slotemaker zonder overleg een dergelijke vergaande uitspraak over hem deed. Er is echter geen enkele aanwijzing dat hij het ministerschap nog ambieerde. Het was wel slim van Colijn om De Geer onmiddellijk met de uitspraak van Slotemaker te confronteren. Colijn zat er niet op te wachten dat De Geer in het kabinet zou gaan zitten.

Van Boeijen

Uiteindelijk werd tot ieders verrassing de onbekende Hendrik van Boeijen de tweede minister voor de CHU. Na een bescheiden carrière bij de PTT en na twaalf jaar gedeputeerde te zijn geweest van de provincie Zuid-Holland, kwam hij op Binnenlandse Zaken terecht. Zijn benoeming baarde nogal wat verwondering. Bij de CHU was hij voor velen een onbekende.¹⁶ Tilanus meende dat hij niet direct een ministeriabele indruk wekte.¹⁷ Hij behoort volgens Oud niet tot de mensen onder wie een formateur in de eerste plaats naar ministers zoeken gaat.¹⁸ "Aan een departement waar een Thorbecke en een Kuiper hebben gezeteld (...) verwacht men toch een man van een ander kaliber."

Van Boeijen dankte zijn benoeming aan ARP'er Gerbrandy. In een brief aan formateur Colijn prees hij Van Boeijen aan als een 'door en door bekwaam man'.¹⁹ Hij zou voor Colijn een 'grote steun' zijn omdat hij 'grondig de zaken doorziet en doorspreekt'. Gerbrandy noemde Van Boeijen 'bij uitstek geschikt voor een functie als minister', hoewel Van Boeijen ook wel een nadeel had. "Hij is alleen een weinig doof. Ik acht dit echter geen overwegend bezwaar." Gerbrandy kende de CHU'er uit de Radioraad, waarvan hij voorzitter was en Gerbrandy vice-voorzitter. Gerbrandy volgde Van Boeijen op als voorzitter toen deze minister werd. Uitgerekend over deze voorzittersfunctie zou Gerbrandy een jaar later met Colijn en de Vrije Universiteit, waar hij hoogleraar was, een bitter conflict uitvechten.²⁰

Colijn vroeg vervolgens aan De Geer: "Wat dunkt u van den gedeputeerde Van Boeijen? Ik hoor hem zeer roemen. En zoudt ge me nog andere namen kunnen noemen?"²¹ De Geer had deze kandidaat vermoedelijk nog nooit persoonlijk ontmoet. De Geer overviel Tilanus een paar dagen na de brief van Colijn met de vraag: "Wat vind je van Van Boeijen?"²² Kennelijk kon De Geer Colijn niet voorzien van andere CHU-kandidaten voor de ministerspost. In de formatiebesprekingen stond de naam Van Boeijen vanaf 15 juni op het lijstje van kandidaat-ministers en die zou daar niet meer vanaf gaan.²³ Net als in 1933, toen hij twee kandidaten voordroeg die geen lid waren van de CHU, legde dit de zwakte van De Geer bloot. Behalve dat hij niet beschikte over een netwerk, legde hij bij de invulling van ministersposten een verbijsterende desinteresse aan de dag.

De Geer in de Tweede Kamer

Oud vraagt zich af waarom De Geer in 1937, bij het begin van het vierde kabinet van Colijn, de oude twistappels van de zondagsrust en het echtscheidingsprobleem zo op de voorgrond plaatste.²⁴ De twee kwesties hadden al veel rechtse kabinetten zwaar op de maag gelegen, zonder dat zij die bevredigend konden oplossen. De Geer legde daarmee volgens Oud een bom onder het kabinet die het later in de lucht zou kunnen doen springen.

Wat betreft de echtscheidingsproblematiek is het antwoord eenvoudig. De Geer hield zich al met die kwestie bezig sinds hij in 1907 in de Kamer kwam.²⁵ Ook schreef hij er artikelen over, maar tot actie op dat gebied was het nooit gekomen. In 1937 was het tijd om aan de echtscheidingswetgeving iets te doen omdat, zoals De Geer zei, 'wij op dit gebied in een gruwelijke toestand leven'.²⁶ Het ging om wat toen heette – dat vond hij al verschrikkelijk – 'de grote leugen'. In die tijd konden mensen hun huwelijk, ook al had het de instemming van beide echtelieden, niet beëindigen, zoals dat nu wel kan. De wetgever zag het huwelijk als een levenslange monogamie, 'ingevolge een eeuwenoude christelijke beschaving', voegde De Geer daaraan toe.²⁷ Het huwelijk was alleen ontbindbaar onder strenge voorwaarden en overspel was er één van. Nu kent het burgerlijk recht de bepaling dat 'bekentenis een volledig bewijs levert'. Als in een zakelijk geschil een van de partijen iets bekent, dan hoeft de rechter dat niet op juistheid te controleren. Wat begin twintigste eeuw in toenemende mate gebeurde was dat een van de ongelukkige echtelie-

den 'bekende' overspel te hebben gepleegd, waarna de rechter het huwelijk ontbond. Of daar echt sprake van was geweest hoefde de rechter niet na te gaan.

Pogingen om dat via de rechter te veranderen strandden tot bij de Hoge Raad, tot groot verdriet van De Geer, waarmee volgens hem een levensgrote maas in de wet bleef bestaan. Hij riep de regering-Colijn op om deze 'rotte plek' uit te snijden. Hij stelde voor om in de wet op te nemen dat in de echtscheidingsprocedure de bekentenis van overspel geen bewijsmiddel is. De Geer erkende dat men dan het bewijs van overspel zou kunnen gaan construeren. "Maar de aard daarvan is toch zodanig dat niet is aan te nemen dat ons fatsoenlijk volk daartoe op grote schaal zijn toevlucht zou gaan nemen."²⁸

De Geer vond het morrelen aan de huwelijksinstelling een 'aanslag op onze beschaving'.²⁹ Zijn stelling was dat een onbeperkte scheidingsmogelijkheid ongelukkige hu-

De Geer poseert in uniform, klaar voor Prinsjesdag 1939. Nationaal Archief.

welijken bevorderde. Men ging met minder bezinning een huwelijk aan en men zou iedere verkoeling aanzien als een belangwekkend symptoom dat men niet bij elkaar paste. Minister Goseling had een ontwerp in voorbereiding, maar door de kabinetscrisis van 1939 kreeg hij geen kans dit naar de Kamer te sturen.

De zondagsrust was evenmin een gunstig lot beschoren. Deze kwestie lag hem minder na aan het hart. In de jaren dat De Geer zelf premier was, reageerde hij enkele keren zeer geprikkeld in de richting van zijn partijgenoot De Visser als die weer de aanpassing van de Zondagswet aan de orde stelde. Maar in 1937 lagen de kaarten anders.

Hij had zich gestoord aan de passage in de begroting voor 1938 dat de Zondagswet uit 1815 in principe voldoende was, als deze maar strikt werd gehandhaafd. "De bestaande toestand is sinds tientallen jaren met de Zondagswet van 1815 in strijd", zei De Geer.³⁰ Hij ergerde zich er aan dat als een gemeenteraad tot handhaving van de zondagsrust besloot, het ministerie van binnenlandse zaken aan de bel trok met de waarschuwing dat alleen de rijksoverheid dat mocht. De Geer wilde bijvoorbeeld sportwedstrijden op zondag laten verbieden. Wedstrijden op die dag plaatsten 'vooral de jeugd voor pijnlijke dilemma's': sporten of naar de kerk. Tegen sport had hij niets, integendeel, maar de kerkgang vond hij belangrijker. Op dat punt kon hij uit eigen ervaring putten. Zijn jongste zoon Lex was een getalenteerde hockeyspeler van de Haagse club HDM. In de tweede helft van de jaren dertig zou hij acht keer in het nationale team spelen. Het gebeurde dat zoon Lex tijdens de zondagse lunch reeds zijn hockeykleding aan had om na het eten direct naar het sportveld te kunnen vertrekken.³¹ Dit uiteraard tegen de zin van zijn vader.

Net als bij het huwelijksrecht, slaagde het kabinet er niet in tijdig een nieuwe Zondagswet in te dienen. De zondagsrust is opvallend genoeg een van de weinige zaken op geloofsgebied die De Geer in zijn politieke carrière initieerde. De Geer was aan de andere kant relatief mild in zijn reacties op redevoeringen van bijvoorbeeld de SGP.³² Predikant Zandt sprak er eens zijn waardering over uit dat minister De Geer op hoffelijke wijze zijn vragen had beantwoord en niet zo kleinerend sprak over de staatkundig-gereformeerde beginselen als Colijn dat vanachter de regeringstafel had gedaan.³³

De Geer was zelfs de enige van wie een SGP-Kamerlid ooit bijval kreeg voor een principieel standpunt bij een onderwijsdebat.³⁴ De liberaal I.H.J. Vos diende in mei 1939 een amendement in met als doel om Bijbelse geschiedenis als verplicht leervak in te voeren op de openbare kweekscholen. Dat kreeg tot ieders verrassing de steun van SGP-Kamerlid Zandt. Zijn partijgenoot Kersten had godsdienstonderwijs op openbare scholen afgewezen omdat niet-gereformeerden de Bijbel toch altijd verkeerd uitlegden. Hoewel Zandt vreesde dat de Bijbel op een openbare school veel mishandeld zou worden, achtte hij toch mogelijk dat door de 'kracht van Gods woord' mensen bereikt zouden worden. De Geer was hierover te spreken. De uitspraak over de kracht van Gods Bijbelwoord bekoorde hem. "Voor mijn gevoel ligt daarin het geloof."³⁵

Van Walsum

In het begin van de jaren dertig traden in de CHU enkele jongeren op de voorgrond die ideeën koesterden die bepaald vooruitstrevend waren in de overwegend conservatieve

partij. Deze CHU'ers hadden in grote lijnen met elkaar gemeen dat zij lid waren geweest van de Nederlandse Christen-Studenten Vereniging (NCSV). Oud-voorzitter was Hendrik Kraemer, die later bekend werd met zijn werk voor de zending, maar vlak na de Eerste Wereldoorlog deze vereniging in de richting duwde van groot maatschappelijk engagement. Dit sloeg in de NCSV zo aan dat bijvoorbeeld de gereformeerde synode in 1920 jongeren ontraadde om langer lid te zijn van deze vereniging die zij te vooruitstrevend vond.

Een van de gangmakers in de NCSV was N. Stufkens, studiesecretaris en degene die de Römerbrief van Karl Barth in Nederland introduceerde. Hij werd een van de eerste zogenoeten 'rechtzinnige protestanten' die de oversteek maakten naar de SDAP. Wel bleef hij mentor van de jongeren uit de CHU.³⁶ Op conferenties en in studiekringen spraken studenten over politieke onderwerpen, maar vooral groeide de bereidheid om ook te luisteren naar jongeren uit andere milieus, zelfs uit die van arbeiders en vrijzinnige studenten. "Zeker in het gesloten, overwegend conservatieve en apolitieke studentenmilieu van die dagen had de NCSV een belangrijke voorlichtende en vormende functie", schrijft Wieten.

Oud-leden van de NCSV die later in de CHU hun plaats opeisten waren onder anderen P. Lieftinck, Ph. J. Idenburg, C.L. Patijn en G.E. van Walsum. Laatstgenoemde was, hoewel dat nooit zo werd uitgesproken, de leider van die club. Van Walsum (1900) was zoon van een welgestelde fabrikant van hervormden huize, en voor de CHU raadslid en wethouder in Krimpen aan den IJssel.

Op initiatief van Van Walsum zochten de jonge intellectuelen elkaar op in conferentiecentrum Landeszege in Doorn. In 1931 stelde Van Walsum in dat groepje voor De Geer de reeks bijeenkomsten in Landeszege te laten openen.³⁷ Hij verwachtte bij de minister een 'oor voor hetgeen de groep bewoog'. Later schreef hij dat hij in De Geer iemand zag die 'remmend kan werken op het enghartig confessionalisme' in de CHU.³⁸ Die jongeren vonden dat hun partij te weinig oog had voor ontwikkelingen bij andere partijen en te weinig samenwerking zocht met niet-confessionele partijen.

De Geer onderhield vanaf het begin van de jaren dertig met name nauwe contacten met Van Walsum, in wie hij min of meer zijn opvolger in de CHU zag.³⁹ De toon van de brieven was altijd eerder die van een vader dan van een vriend. Zo schreef De Geer in 1939 een brief van acht kantjes aan Van Walsum: "Het doet mij altijd leed, waar ik zo gaarne in U een van de toekomstige leiders van onze Unie zie, dat ik voortdurend deze neiging meen te moeten constateren: het zoeken naar tegenstellingen die er niet zijn."⁴⁰ Hoewel de twee heren vertrouwelijke zaken uitwisselden, bleef er altijd een bijna tastbare afstand tussen hen merkbaar.

De Geer had een zwak voor Van Walsum. Beiden waren opgegroeid in redelijke welstand, hadden les gehad op het Marnix Gymnasium in Rotterdam en hadden vervolgens rechten gestudeerd in Utrecht. De Geer zag dat Van Walsum behalve voor de politiek ook belangstelling had voor de journalistiek. Ten slotte waren beide mannen niet bang om tegen heilige huisjes aan te schoppen of af te wijken van de gangbare mening.

Van Walsum kwam in 1939 met het idee om ter gelegenheid van de zeventigste verjaardag van De Geer een boek uit te brengen met een bloemlezing van zijn geschreven stukken en redevoeringen, met daarnaast bijdragen van anderen over De Geer. Volgens Van Walsum moest dit boek de 'betekenis van zijn persoon voor het staatkundig

leven van ons land' vastleggen.⁴¹ Tilanus vond dat een goed idee. In september van dat jaar kregen CHU-leden een circulaire in de bus met de vraag of zij hiervoor een financiële bijdrage wilden leveren.⁴² De brief wees erop dat De Geer tot de 'grootste figuren van het staatkundig leven van ons land in dezen tijd' behoorde. A.A. van Rhijn, later minister van landbouw in het tweede kabinet-De Geer, suggereerde ook mensen van buiten de CHU in het comité op te nemen, omdat De Geer 'ongetwijfeld een nationale figuur' is.⁴³ Dit voorstel is minder vanzelfsprekend dan het nu lijkt. In soortgelijke boeken van andere politici kwam geen buitenstaander aan het woord.⁴⁴

De Geer was geroerd door het plan voor een herdenkingsboek. Hij kon het niet laten om Van Walsum te voorzien van redactionele adviezen.⁴⁵ Hij vond dat bijna geen enkel stuk de tand des tijds volledig had doorstaan, waardoor er duchtig gesneden moest worden of artikelen van een inleiding moesten worden voorzien. Ook moest Van Walsum ervoor waken dat er herhalingen in zouden komen, want De Geer erkende dat hij van sommige argumenten zo vol was dat hij die meerdere keren had opgeschreven. "Ik zou wel veel zin hebben dit alles zelf te verzorgen." Hier kwam zijn handicap naar boven dat hij moeilijk zaken aan anderen kon overlaten, maar het was ook zijn journalistieke hart dat sprak.

Gerard van Walsum. Nationaal Archief.

Barthianisme

De jongeren in de CHU hadden met elkaar gemeen, de een wat meer dan de ander, hun bewondering voor de theologie van Karl Barth. In de jaren dertig kreeg deze Zwitserse theoloog internationale bekendheid vanwege zijn verzet tegen het nationaal-socialisme en zijn oproep aan het Tsjechische volk weerstand te bieden tegen de Duitse bezetters. In kleinere kring en bij theologen was Barth veel eerder bekend vanwege zijn *Römerbrief* uit 1919, een verklaring van de brief van de apostel Paulus aan de Romeinen.

De kern van zijn theologie was dat de mens nooit in staat zou zijn om God te kennen. God is voor de mens de verborgene, oftewel de 'Ganz-Andere'. Barth ging niet uit van de mens maar van God. Volgens theoloog G.C. van Niftrik vond Barth het een dwaasheid van de mens om de openbaring Gods te zoeken in het horizontale vlak van psychologie, ethiek of geschiedenis.⁴⁶ "Neen, wij kunnen God niet vangen en opsluiten in aardse belevenissen, gebeurtenissen, in een boek of een kerk."

Barths dialectische theologie verzette zich tegen een vermenging van de algemene religiositeit met het concrete politieke. Hij stelde dat het Evangelie geen politieke overtui-

ging kan geven. In de woorden van Barth: "Wat zijn christelijke persoonlijkheden, christelijke gezinnen, christelijke partijen en christelijke dagbladen (...)? Wie veroorlooft ons met dit predicaat zo verkwistend om te gaan, terwijl wij toch moeten weten, dat de toekenning van dit predicaat in zijn eigenlijke, ernstige betekenis geheel en al onttrokken is aan onze volmacht?"⁴⁷

Deze kijk op het christelijke politieke leven was in de jaren voor de oorlog geen geringe twistappel. Vooral uit de gereformeerde hoek was de kritiek op de geschriften van Barth heftig. Dat lag voor de hand, want de consequentie van de leer van Barth zou kunnen zijn dat mensen moesten breken met de christelijke organisaties in de strak georganiseerde protestants-christelijke zuil. Barth zelf sloot zich aan bij de sociaal-democraten in Duitsland, zoals menig jonge CHU'er na de oorlog met de doorbraak overstak naar de PvdA.

Bovendien gingen gereformeerden er niet alleen vanuit dat Gods wil datgene is wat in de Bijbel staat, maar ook datgene wat logisch uit de Schrift kan worden afgeleid. Lohman maakte wel eens grapjes over Abraham Kuyper die deed alsof hij precies wist hoe Bijbelse passages op de Nederlandse politiek toegepast moesten worden. In het gedenkboek *Schrift en Historie* schreef dominee H. Janssen over het ARP-partijprogramma van Kuyper: "'Ons Program' is geen uitvinding van mensen (...) en vervat geen spinsels van het menselijk brein zoals bij de linkse partijen het geval is", maar "is ontleend aan het onveranderlijk en eeuwig blijvend woord van God."⁴⁸

Hoewel ook in de hervormde kerk lang niet iedereen positief tegenover de theologie van Barth stond, konden de ideeën bij de jongeren van de CHU rekenen op enige populariteit. Dat dit in de CHU gebeurde lag voor de hand. Christelijk-historischen waren in vergelijking met de antirevolutionairen minder 'antithetisch', zij gingen met andere woorden minder uit van de tegenstelling tussen christenen en heidenen. In de dagelijkse praktijk was de CHU daardoor meer geneigd om ook met de SDAP en de liberalen een compromis te zoeken.

Als fractievoorzitter verweet De Geer de redactiecommissie dat zij Barths theologie en de economische ordening, waar wij later op terugkomen, tot politieke strijdpunten trachtte te maken. Aan strijdpunten had De Geer een intense hekel. Met name Van Walsum had de neiging om het Barthianisme te gebruiken als een wapen tegen de antirevolutionairen.⁴⁹ Hij had eens in *De Nederlander* geopperd dat de houding van de ARP ten aanzien van Barth een hereniging met de CHU in de weg stond.⁵⁰ Hiertegen protesteerde De Geer in een ingezonden brief: "De Barthiaanse theologie is niet en mag niet zijn een sijbbolet in onze vaderlandse politiek."⁵¹ Hij waarschuwde Van Walsum dat de dialectische theologie 'niet het speciale jachtgebied' was van de CHU.⁵²

Het probleem voor De Geer in deze gevoelige kwestie was dat hij niet precies wist wat hij ervan moest denken.⁵³ Op geloofsgebied was De Geer nu eenmaal een twijfelaar. Na de oorlog schreef De Geer dat hij 'over de zuiver-theologische zijde van Barths leer geen oordeel' had gehad.⁵⁴ Maar als partijvoorzitter ontkwam hij er niet aan om aan dit hete hangijzer aandacht te besteden. De kwestie-Barth dreigde de Unie te verdelen in twee kampen. Aan de ene kant stonden talentvolle jongeren die De Geer in de richting van de SDAP zag opschuiven, maar die hij voor de partij wilde behouden. Aan de andere kant had hij te maken met de rechtse, behoudende vleugel in de Unie die vaak de kant koos

van de ARP. Bonne de Savornin Lohman ergerde zich aan de jongeren die lonkten naar de SDAP en sprak van 'voos Barthianisme'.⁵⁵

In de CHU-jaarvergadering van 1937 greep De Geer de publicatie van het boek *Christen en Burger* – met opstellen van CHU'ers over het Barthianisme – aan om hierover wat te zeggen. Hij voer hierbij een veilige middenweg. De bijdrage van Slotemaker de Bruïne (zoon van de minister en na de oorlog eerste directeur van de Wiardi Beckman Stichting), die inmiddels de leer van de Zwitserse school in zijn meest zuivere vorm had overgenomen, wees De Geer af.⁵⁶ Dit artikel bestreed de werken van Groen van Prinsterer en keurde alle christelijke actie op gebied van staatkunde en maatschappij af. Dat kon volgens De Geer niet de bedoeling zijn. Wij leven volgens De Geer in een 'aardse bedeling' waarin ook 'geestelijke goederen nog stoffelijke voertuigen' nodig hebben. Bovendien kon het 'geforceerd geestelijk individualisme' van Slotemaker wankelmoedigen makkelijk op dwaalwegen doen belanden.⁵⁷

Uiteindelijk kwam De Geer in deze kwestie uit bij Lohman.⁵⁸ Hij gaf Barth toe dat "wij ons steeds bewust moeten blijven van de betrekkelijke waarde van regels, die wij formuleren voor het christelijk handelen en dat wij steeds bereid moeten zijn deze te toetsen". Maar dat dit nieuw zou zijn, betwistte De Geer. "Onze grote leider Lohman heeft in zijn leven niet anders verkondigd." De Geer erkende dat de programma's van politieke partijen van betrekkelijke waarde zijn. Maar CHU'ers moesten daarnaast zich vasthouden aan de absolute kenbron waaraan zij zijn ontleend. "Die kenbron is het evangelie van Jezus Christus. (...) Wat, van een berg gezien, de kerktoeren is van een dorp, dat is de kerk (in oecumenische zin) voor de samenleving: het centrale oriënterende punt dat de vlakke beheerst, haar kleur en tekening geeft." De Geer hield dus het schip in het midden. Hij achtte het Barthianisme in lijn met de uitgangspunten van de CHU.

Plan van de Arbeid

Zo terughoudend als Pieter Lief tinck zich opstelde ten aanzien van het Barthianisme, zo uitgesproken was hij over de economische ordening. Dit was een heftig bediscussieerd onderwerp in de tweede helft van de jaren dertig, bij alle partijen. In het *Haagsch Maandblad* gaf Lief tinck in 1936 zijn persoonlijke visie die nauw aansloot bij het Plan van de Arbeid dat een jaar daarvoor het licht had gezien.⁵⁹ De kern van dat artikel was dat de vrije prijsvorming als het 'ordenend en selecterend beginsel' had afgedaan. Het automatisch aanpassingsmechanisme leidde volgens hem tot een 'ravage van armoede' zoals in de crisisjaren duidelijk werd. Hij nam in het stuk expliciet afstand van het aanpassingsbeleid van de regering-Colijn en dus ook van De Geer.⁶⁰ Lief tinck was begin jaren dertig ambtenaar bij het ministerie van financiën en werkte toen aan de kartelwetgeving. Hij was getuige van de chaos in het handelsverkeer en op het monetaire front. "Ik heb er middenin gestaan en was onder de indruk van de ernst van de situatie."⁶¹

Lief tinck pleitte voor een nieuwe afbakening van de sferen van vrijheid voor bedrijfsleven en overheid. Hij wenste geen centraal geleide planhuishouding, maar koos voor een overheid die meer sturend en coördinerend optrad en niet alles aan de vrije markt overliet.⁶² De gedachten van Lief tinck – na de oorlog minister van financiën namens de

PvdA – sloten voor een groot deel aan bij de ideeën in het Plan van de Arbeid. Dat was voor veel sociaal-democraten het antwoord op de crisis van de jaren dertig. Het plan pleitte voor grootschalige investeringen van de overheid, maar ook voor structuurverbeteringen van de industrie en de landbouw. Nieuw in te stellen organen zouden op zogeheten tripartiete basis het bedrijfsleven leiding geven, met aan de top een Centrale Economische Raad.

De reactie van De Geer op het Plan van de Arbeid was niet onverdeeld positief. Tijdens de algemene beraadslagingen van 1935 begon hij met het goede nieuws.⁶³ Het was hem opgevallen dat de SDAP een geheel andere toon aansloeg. Tot zijn grote vreugde constateerde hij bovendien dat de zo door hem gehate 'klassenstrijd-phrasologie vrijwel naar de achtergrond' was verdwenen. Het plan had zich op het hele Nederlandse volk gericht en dus betekende dit voor De Geer dat hierover op een zakelijke wijze kon worden gediscussieerd.

Inhoudelijk had De Geer verder weinig goeds te melden over het Plan van de Arbeid. Van de investeringen in openbare werken en de industrialisatie om uit het moeras te komen, was hij niet erg onder de indruk. Dat deed het kabinet-Colijn ook al. Hij zag hoogstens een gradueel verschil. De verwachting van de SDAP dat de investeringen zichzelf snel zouden terugverdienen – het plan als een 'melkkoe' – deelde hij bepaald niet.⁶⁴ In de Kamer had De Geer erkend dat hij zich door Lief tinck met zijn inauguratierede, toen hij in Rotterdam hoogleraar werd, had laten overtuigen van het feit dat het systeem van de vrije prijsvorming op de wereldmarkt op den duur niet te handhaven is.⁶⁵ Lief tinck voorspelde dat daarom de nationale en internationale markten onder een zekere mate van controle van de overheid zouden komen. De Geer noemde de schets van Lief tinck een 'waarschijnlijke toekomstige ontwikkeling'.

De twijfels over de werking van de vrije markt leefden ook in de rest van de Unie. Op de kwestie van de geleide economie liet de CHU in 1937 een groep partijgenoten studeren. Er verscheen een meerderheidsrapport vóór ordening. Deze werd op een zomerconferentie in Lunteren besproken door De Geer, die op het eind liet weten het meest voor het standpunt van de meerderheid te voelen.⁶⁶ In een poging om een potentiële splijtzwam te beteugelen zei hij dat hij de verschillen tussen de twee kampen klein vond. De Tweede Kamer had al enkele keren een besluit genomen over collectieve arbeidscontracten en de verbindendverklaring van ondernemersovereenkomsten. Maar kun je dit nu 'ordering' noemen? De Geer liet het keurig in het midden en veegde de verschillen onder het vloerkleed. Inhoudelijk was hij er inmiddels van overtuigd dat de overheid meer verantwoordelijkheid moest nemen voor de economische structuur, maar in welke mate dat moest gebeuren, daar twijfelde hij over. Het stuitte hem tegen de borst dat het woord 'ordering' werd gebruikt als een dogma om 'politieke tegenstanders dood te slaan'.⁶⁷ Aan Van Walsum liet De Geer weten dat hij lieden die al in vervoering kwamen bij het noemen van dat woord, niet al te serieus nam.⁶⁸

In de praktijk probeerde De Geer, zoals hij altijd deed, het vraagstuk te depolitiseren, van zijn scherpe kantjes te ontdoen. Het gat tussen het Plan van de Arbeid en het beleid van de regering-Colijn probeerde hij voor te stellen als een gradueel verschil in plaats van een principiële kloof. Bij graduele verschillen zijn er immers compromissen denkbaar en dat was waar De Geer op aanstuurde.

Tijdens de zomerconferentie van 1938 in Lunteren luisteren de CHU-leden naar een redevoering. Vijfde van links op de eerste rij zit De Geer. Rechts van hem zitten J.R. Slotemaker de Bruïne en J.R. Snoeck Henkemans. Foto Nationaal Archief.

In oktober 1938 verscheen het rapport-Westhoff met een reeks van aanbevelingen voor een werklozenplan, geschreven op verzoek van minister Romme van sociale zaken. Het voorzag in een groot opgezet plan voor het geschikt maken van cultuurgronden voor agrarische doeleinden. Romme was er enthousiast over, maar dat gevoel werd niet door anderen in het kabinet gedeeld. Colijn zag meer in het aan het werk helpen van mensen in de industrie. De ontginning van die gronden zou, zo stelde het rapport voor, in handen komen van een maatschappij die een grote mate van zelfstandigheid zou krijgen; ze kon zelfs grond onteigenen. Daar waren de AR-ministers huiverig voor.

De Tweede Kamer daarentegen ontving het rapport-Westhoff bij de algemene beraadslagingen van 1938 met de nodige sympathie. De SDAP liet niet na het te vergelijken met het Plan van de Arbeid. En RKSP-woordvoerder Deckers prees het aantal mensen dat op die manier aan het werk zou kunnen komen. Ook De Geer was allesbehalve negatief over het werk van Westhoff, een ingenieur met een CHU-achtergrond.⁶⁹ Hij noemde het een 'sympathiek' plan en vroeg zich af of de regering de uitvoering daarvan niet al te ver in de tijd verschoof.

Uiteindelijk zou minister van financiën De Wilde (ARP) zich vierkant tegen het plan-Westhoff keren. Hij vond het te veel geld kosten zonder dat dit de werkgelegenheid op de lange termijn werkelijk verbeterde. Uiteindelijk lag hier de kiem van een ernstig conflict dat later zou uitbreken tussen enerzijds minister De Wilde en Colijn en anderzijds Romme en de drie andere katholieke ministers.

Daar waar De Geer vanaf het begin van de jaren dertig voetje voor voetje wegdreef van het onversneden liberale beleid om als overheid zeer terughoudend te zijn bij ingrijpen in het economisch leven, daar hield Colijn meer voet bij stuk. Bij De Geer stond de deur op een kier voor nieuwe economische inzichten en ideeën, maar hij ging nooit zo ver als de SDAP. Hij zou nooit voorstander worden van het Plan van de Arbeid. Juist door die behoedzame verandering was De Geer, net als de RKSP, voor de katholieke partijtop in 1939 de aangewezen man om de formatie op zich te nemen. We zullen zien dat de nieuwe inzichten van De Geer inzake de geleide economie van invloed waren bij de formatie, na de val van het vijfde kabinet-Colijn.

Lijkverbranding

Lijkverbranding kwam volgens Kuyper zelfs onder de niet-christenen slechts voor bij de 'lager gezonken natiën'.⁷⁰ Dat citaat geeft wel aan hoezeer veel gereformeerden neerkijken op die wijze van lijkbezorging. De afwijzing van crematie door de antirevolutionairen is terug te voeren op uitspraken van Mozes die het verbranden van een lijk een schanddaad vond. Vandaar dat die partij aan het eind van de negentiende eeuw zich heftig verzette tegen de wens van sommigen om zich na hun dood te laten cremeren. De schrijver Eduard Douwes Dekker (Multatuli) was zo'n iemand. Om aan zijn wens te kunnen voldoen moest zijn weduwe zijn lichamelijk overschot naar het Duitse Gotha brengen, waar een verbrandingsoven stond en waar crematie legaal was.⁷¹

In de begrafeniswet van 1869 stond dat elke overleden persoon begraven moest worden. Daar maakte de Hoge Raad in 1915 met het arrest dat met de naleving van dit voorschrift niemand is belast, feitelijk een einde aan. Niet lang daarna kwam er in Westerveld een crematorium waar regelmatig lijken werden verbrand. De regering-Cort van der Linden besloot om deze situatie voorlopig te gedogen. Het daaropvolgende kabinet-Ruijs had vervolgens 'na rijp beraad' besloten om aan de bestaande situatie niets te veranderen. Toch kwam het in 1919 met een ontwerp om de begrafeniswet zo te wijzigen dat crematies legaal werden. Het ontwerp werd het jaar daarop kort in de Kamer behandeld.⁷² De antirevolutionairen voorkwamen namelijk dat dit ontwerp verder aan de orde kon komen. Toen in 1922 SGP'er Kersten Kamerlid werd, was het met het wetsvoorstel definitief gedaan. De ARP-fractie voelde er niets voor om voor verwaterde calvinisten te worden uitgemaakt. In de zomer van 1923 werd het stoffelijk overschot van Louis Couperus verbrand en dat leidde tot verontwaardigde Kamervragen van de ARP. Niet dat het hielp, want de gedoogsituatie bleef in stand.

Als enige van de hele protestants-christelijke vleugel in de Tweede Kamer had De Geer geen enkel probleem met crematie. Daar kwam hij voor uit tijdens de algemene beschouwingen van 1938.⁷³ Hij vertelde dat hij ooit samen met zijn vader tijdens een vakantie in Duitsland het crematorium van Gotha had bezocht, wellicht naar aanleiding van de publicaties over Douwes Dekker.

Crematie was volgens De Geer in Nederland altijd 'gepropageerd door radicalen en vrijdenkers', maar in Duitsland lag dat anders. In de Bijbel mochten dan vage aanwijzingen staan dat God het lijkverbranden niet toestond, maar vader en zoon De Geer kwa-

men tot de conclusie dat er eigenlijk geen steekhoudend argumenten waren tegen crematie. Een predikant hield tijdens hun bezoek een 'zeer belijnde toespraak' die weinig twijfel liet over zijn rechtzinnige overtuiging en zijn pastorale zorg.

De Geer liet in de Kamer niet na te zeggen dat hij persoonlijk niets voor lijkverbranding voelde. Tegelijkertijd stelde hij zich op het liberale standpunt dat als mensen wilden dat hun overschot zou worden verbrand, anderen geen enkele reden hadden om dat te verbieden.

Nationaal-Socialistische Beweging

In het najaar van 1931 richtte Anton Mussert de Nationaal-Socialistische Beweging op. Hoewel de NSB in 1933 nog niet meedeed aan de Kamerverkiezingen was zij uitgegroeid tot een beweging die nationaal wat voorstelde. Premier Colijn besloot in de zomer van dat jaar om de NSB niet op de lijst van voor ambtenaren verboden verenigingen te zetten, terwijl andere rechts-extremistische partijen en de communistische en socialistische stromingen daar wel op stonden. De Geer – en met hem bijna alle andere partijen – maakte daartegen bezwaar. Hij wees op zinsneden in programmaboekjes dat tegen het gebruik van 'illegale middelen' om hun zin te krijgen, niet zou worden opgezien.⁷⁴

Het Vaderland noteerde de afkeer van De Geer bij de algemene beschouwingen in 1933.⁷⁵ "De rede van de dag was gisteren die van mr. De Geer, de nieuwe leider van de Christelijk-Historische fractie. (...) Grote indruk maakte dat deel van de rede hetwelk aan het fascisme gewijd was. (...) Ontdoet men het fascisme van de goede elementen welke men ook elders vindt (bevordering van nationale eenheid en saamhorigheid) en van humbug, dan blijft een principieel verderfelijke beweging over: opoffering van de vrijheid aan de (gedwongen) eenheid, een staatsabsolutisme dat een aanranding is van de ziel der Nederlandse natie."⁷⁶

De Geer bestreed, net zoals de sociaal-democraten, de beginselen van de NSB ook tijdens de algemene beraadslagingen van 1934 en 1938. Op dat moment was al gebleken dat deze partij electoraal een concurrent was van de liberalen, maar ook van de CHU. In 1938 zoomde hij in op het antisemitisme dat in Duitsland volgens hem 'een der meest benauwende verschijnselen van onze tijd' was.⁷⁷ Hij sprak zijn vrees uit dat ook de NSB zich aan dat verschijnsel zou gaan bezondigen. Mussert had gesproken van 'internationaal Jodendom'. "Hier is de antisemitische besmetting in optima forma. Want dat 'internationale Jodendom' is een luchtspiegeling. (...) Rasdiscriminaties bestaan hier te lande niet. De Joden in ons midden zijn volbloed-Nederlanders, op volkomen gelijke lijn staande met ieder ander Nederlander." Het *Het Vaderland* schreef: "kon men een speld horen vallen toen jhr. de Geer zijn verontwaardiging uitsprak over het heilloze verschijnsel van den rassenstrijd in ons land gepropageerd door den heer Mussert. (...) Zielig was de figuur van de heren Rost van Tonningen, de Marchant et d'Ansembourg e.a. die dit indrukwekkend requisitoir stilzwijgend aanhoorden."⁷⁸

NSB-Kamerlid Rost van Tonningen had eerder in het debat gesuggereerd dat de Westerse wereld het ongeluk van de joodse vluchtelingen bewust in stand hield om daar zo 'politieke munt' uit te kunnen slaan. Als een van de weinigen liet De Geer dit niet over

zijn kant gaan. "Laat men niet de boze indruk wekken alsof het iemand te doen zou zijn om politieke munt te slaan uit een bestendigd leed der Joden. Daarvan is natuurlijk geen sprake, maar de vraag mag gedaan: wie doet hun dit leed aan? Alvorens dergelijke onge-rechtvaardigde beschuldigingen te ventileren had toch ten minste vooraf moeten gaan een vlamvend protest tegen daden van hen die voor dit nameloze leed verantwoordelijk zijn." De Geer sloot zich in een debat in november 1938 aan bij verzoeken van Albarda, Deckers (RKSP) en Van Houten aan minister van buitenlandse zaken Patijn om een hu-maner toelatingsbeleid voor joodse asielzoekers uit Duitsland.

Ook als voorzitter van de CHU gaf hij blijk van zijn afkeer voor de NSB. In de periode 1933-1939 ging bijna geen jaarvergadering voorbij zonder dat hij tegen de 'dwaalleer van de NSB' uitvoer.⁷⁹ Zijn verwijt kwam elke keer in grote lijnen op hetzelfde neer: de partij verheerlijkt het staatsabsolutisme. "Met zijn bedreiging van de geestelijke vrijheid, zijn beknotting van de zelfstandigheid van de kerk, zijn binding van de opvoeding van de jeugd, zijn gelijkschakeling van de openbare mening in de pers, zijn onderdrukking van het zelfstandig persoonlijk leven."⁸⁰

Bij de verkiezingen van 1937 riep hij iedereen op om te stemmen, op onverschillig welke partij, als het maar niet op de NSB zou zijn. Bij een bijeenkomst in Amsterdam noemde hij zes redenen om niet op die partij te stemmen.⁸¹ De Geer betwistte dat de NSB een nationale partij was omdat zij in enkele gevallen partij koos voor Duitsland tegen Ne-derland. De Geer stelde dat de beweging revolutionair was, wat hij toelichtte met enkele citaten, die volgens de verslaggever van het *Algemeen Handelsblad* 'veel hilariteit verwek-ten'. Het ergste vond De Geer nog wel dat er in het nationaal-socialisme geen ruimte was voor 'ons vorstenhuis'. "Dit bezwaar is voor alle goede vaderlanders onoverkomelijk! (Luide toejuichingen.)"

De Geer wekte de meeste woede bij de NSB met zijn amendement bij de grondwetswij-ziging van 1937.⁸² Het kabinet-Colijn wilde een mogelijkheid hebben om zogeheten 're-volutionaire' Kamerleden het lidmaatschap af te nemen. Dit voorstel had veel te maken met de komende verkiezingen van 1937, waaraan de NSB voor het eerst mee zou doen. Naar men vreesde zou zij heel succesvol zijn. De Geer was niet gelukkig met het voorstel om het oordeel over het al dan niet 'revolutionair' zijn, bij de Tweede Kamer te laten. Hij kwam met een amendement, waarin hij voorstelde om dat oordeel te leggen bij een permanente commissie, te benoemen door de Kroon, op voordracht van de Kamer. Dit trok ook de katholieke fractie in de Kamer over de streep zodat het amendement met 54 tegen 21 stemmen werd goedgekeurd.⁸³ Later dat jaar wilde De Geer ook de immuniteit voor Kamerleden laten opheffen zodra zij zich in de vergaderzaal schuldig maakten aan opruiing.⁸⁴ Deze niet-vervolgbaarheid stamde volgens hem uit de tijd dat werd gezocht naar waarborgen voor de onafhankelijkheid van de afgevaardigde tegenover de vorst.⁸⁵ De Geer kon het niet uitleggen dat een niet-Kamerlid tijdens een openbare vergadering kans had op een gevangenisstraf van vijf jaar, terwijl een Kamerlid met identieke om-standigheden en bewoordingen vrijuit ging. "Zulk een bevoorrechtiging van een Kamerlid wens ik niet." Zijn voorstel kreeg in de tweede lezing 60 stemmen, te weinig voor een twee-derde meerderheid, die nodig is bij een grondwetswijziging.

Het besluit over revolutionaire Kamerleden was voor Mussert reden voor een woedend artikel in zijn blad *Volk en Vaderland*.⁸⁶ Hij vond het voorstel van De Geer veel erger dan

dat van minister Goseling. Hij zag het als een poging om het 'proces' in de Kamer, 'ten overstaan van het Nederlandse volk', uit te schakelen en in een achterkamertje onder te brengen. De kans om zich te verweren werd de NSB zo ontnomen. Mussert sprak daarom van een 'bloedraad'. Volgens Oud was dat terecht.⁸⁷ Hij noemde de 'vondst' van De Geer 'geniaal van boosheid'. Het waren met name liberalen die tegen het amendement van De Geer stemden.

Een paar weken na de Kristallnacht, eind november 1938, zou in de Rotterdamse Kuip de voetbalwedstrijd tussen Nederland en Duitsland worden gespeeld. Oud, inmiddels burgemeester van Rotterdam, voelde er niets voor om deze interland door te laten gaan.⁸⁸ Hij vreesde een 'verstoring van de openbare orde'. Wellicht was dit van Oud een verkapt protest tegen het optreden tegen Joden in Duitsland, maar verzweeg hij deze reden uit angst om de Nederlandse neutraliteit in gevaar te brengen.

De NSB reageerde furieus. Rost van Tonningen had in zijn eigen krant gesuggereerd dat de burgemeester dit besluit had genomen 'onder druk van Duitse immigranten, vrijmetselaars, etc'. Het Kamerlid zag er een Joods complot in. Hij voorspelde dat Duitsland als represaillemaatregel het scheepvaartverkeer op Rotterdam zou belemmeren. De Geer nam hierop Rost van Tonningen in de Tweede Kamer à faire. Hij beschuldigde de NSB'er ervan Oud motieven in de schoenen te schuiven zonder daar zeker van te zijn.⁸⁹ Oud wilde volgens De Geer alleen de orde handhaven. "Wat gebeurd is in Duitsland heeft hier afschuw gewekt. Bij een wedstrijd komen niet alleen de voetballers maar ook vele supporters die toch al reeds op hoge temperatuur zijn gebracht." De Geer noemde dit optreden van de NSB'er een 'Nederlandsche volksvertegenwoordiger onwaardig'.

In de Tweede Kamer schuwde De Geer de confrontatie met de nationaal-socialistische Kamerleden niet. Vlak voor de algemene beraadslagingen van 1939 brak met de inval van Duitsland in Polen de Tweede Wereldoorlog uit. Nederland verklaarde zich neutraal in het conflict tussen Duitsland en Frankrijk en Engeland. De Geer – een paar weken daarvoor minister-president geworden – zei het te betreuren dat sommige fracties twijfelden aan de neutraliteit van de regering. De NSB vond dat de regering-De Geer zich anti-Duits opstelde. De Geer meende dat deze uitingen schadelijk waren voor de positie en geloofwaardigheid van Nederland in het geval dat de oorlog zou uitbreken. Daarop stond graaf De Marchant et d'Ansembourg verontwaardigd op met de vraag: "Wanneer heb ik dat gedaan?"⁹⁰ Het Vaderland beschreef de woordenwisseling als volgt: "Minister De Geer: 'U hebt dat niet gedaan, maar in uw pers is dat wél geschied.' De heer Rost van Tonningen (NSB): 'Namen en feiten noemen!' (Gehamer en rumoer) Minister De Geer citeerde daarna enige uitlatingen uit de NSB-pers, waarna de genoemde heren er het zwijgen toe deden. De heer Duymaer van Twist (AR) riep uit: 'Ga nou maar naar huis en zeg dat het mis is!'"⁹¹

Op de vergaderingen van de NSB was De Geer regelmatig onderwerp van gesprek. De officier van justitie van het Haagse arrondissement liet De Geer weten dat hij een strafvervolging overwoog tegen Rost van Tonningen, die in een openbare bijeenkomst had gesproken van 'jonkheer De Geer, de volksverrader bij uitnemendheid'. Verder had hij gezegd dat 'een man als De Geer, die zondags naar de kerk gaat, het had bestaan het volk te laten bestelen'.⁹² Van een strafvervolging op basis hiervan is het niet gekomen.

Wel veroordeeld werd Cees van Geelkerken wegens het ‘beledigen van een ambtenaar in functie’.⁹³ De NSB’er kreeg een boete van 50 gulden, terwijl de officier 200 gulden had geëist, omdat hij premier De Geer onder meer ‘oude leugenaar’ had genoemd.

Mussert en andere NSB’ers waren de houding van De Geer na het uitbreken van de oorlog niet vergeten. De Geer gelastte in mei 1940 de internering van 21 leden van de NSB. Nadat De Geer uit Londen naar Nederland was teruggekeerd, kondigden Mussert en procureur-generaal R. van Genechten verschillende keren aan De Geer hierover voor de rechtbank ter verantwoording te roepen.⁹⁴

Chamberlain

Hoe meer de spanningen in Europa aan het eind van de jaren dertig toenamen, hoe somberder De Geer werd over de gevolgen van een wereldoorlog. Op verschillende bijeenkomsten zei hij dat na de komende oorlog er geen overwinnaars zouden zijn omdat alles in puin zou liggen. In dit denkbeeld werd hij bevestigd door de Engelse premier Chamberlain. “Vooral toe te juichen is dat Chamberlain niet aan de onvermijdelijkheid van een oorlog gelooft”, zei De Geer begin 1939, toen nog Kamerlid.⁹⁵ Neville Chamberlain was ervan overtuigd dat hij met Hitler tot overeenstemming kon komen. Dat had er mee te maken dat hij diep in zijn hart vond dat Hitler gelijk had met zijn klacht dat Duitsland door Versailles onevenredig hard was getroffen. Chamberlain streefde naar een nieuw West-Europees verdrag en wilde economische en koloniale concessies doen aan Duitsland in ruil voor een terugkeer van dat land naar de Volkenbond en een verdrag ter beperking van de bewapening. Tegelijkertijd versterkte hij de Britse defensie om de onderhandelingspositie ten opzichte van Hitler te verbeteren.

In de zomer van 1938 kreeg de Volkenbond een niet verbindend karakter. Landen konden vanaf dat moment zelf beslissen of zij aan een sanctie zouden meedoen of niet. Het systeem van collectieve veiligheid viel uiteen. In Nederland meende men dat dit de nekslag voor de Volkenbond betekende en dat er vanaf dat moment geen reëel alternatief voorhanden was voor de appeasementpolitiek van Chamberlain. Colijn – en veel Nederlanders met hem – juichten zijn vredespolitiek toe.⁹⁶ Hij hoopte dat er een overeenkomst tussen Groot-Brittannië en Duitsland zou komen. In september bereikte de spanning in Europa een hoogtepunt toen Hitler na de Anschluss van Oostenrijk aanspraak maakte op Sudetenland, een deel van Tsjecho-Slowakije dat volgens de dictator bij Duitsland hoorde. Chamberlain vertrok naar München en sloot daar het gelijknamige verdrag, waarin Duitsland Sudetenland kreeg toegewezen in ruil voor de belofte dat het verder geen gebied meer zou annexeren.

Aan appeasement zaten gevaren, maar dat gold voor andere opties evenzeer. De beelden van soldaten die in loopgraven tot hun knieën in het bloed stonden, de gruwelen van de slag bij de Somme stonden de Britten nog helder voor de geest. Er was een *widespread revulsion* tegen een dergelijke zinloze oorlog.⁹⁷ Het Engelse publiek was daarom over het verdrag uitzinnig. De straten waren zo vol dat de korte afstand tussen Heston Aerodrome, waar Chamberlain weer voet op Engelse bodem had gezet, en Buckingham Palace, waar George VI met smart op hem zat te wachten, anderhalf uur in beslag nam.

De Geer was net zo euforisch als de Britten en stak die dag bij zijn huis de vlag uit en schreef in zijn dagboek: 'De hemel klaart op'.⁹⁸ In de Tweede Kamer zei hij dat 'het de doden van 1914 (zijn) geweest die Europa op het laatste ogenblik op de bloedige helling hebben gestuit'.⁹⁹ Na de oorlog zou Tilanus, die De Geer in die dagen thuis een keer had bezocht, hier schande over spreken.¹⁰⁰ Vele anderen zouden het vlaggen door De Geer gebruiken om aan te geven hoezeer hij al voor de oorlog het bij het foute eind had. In werkelijkheid was De Geer allesbehalve de enige die destijds blij was met het resultaat van Chamberlain. De Geer was niet de enige die de vlag uitstak. De 'redders van de vrede' werden vanuit Nederland overladen met kazens, bloembollen en kunstvoorwerpen.¹⁰¹ Colijn juichte de appeasementpolitiek toe.¹⁰² Hij schreef in een brief aan Churchill, niet wetende dat deze conservatief een enorme hekel had aan Chamberlain, dat hij grote bewondering had voor de *moral courage* van de premier.¹⁰³

Korte tijd daarop, november 1938, sprak De Geer met SDAP'er Koos Vorrink de Vereniging van Volkenbond en Vrede toe in Bussum.¹⁰⁴ Vorrink zei dat München een schandelijk en vernederend verraad was aan medebondslid Tsjecho-Slowakije. Hij herhaalde de woorden van de bekende volkenrecht deskundige Verzijl: 'een collectieve internationale misdaad'.¹⁰⁵ Nu de sancties uit het statuut van de Volkenbond waren weggehaald was de weg vrij voor totalitaire staten, de 'brutale machtspolitiek van de gepantserde vuist'. De Geer zag wél goede kanten aan het verdrag van München. "Laat ons waarderen wat pacifisten als Chamberlain tot redding van de vrede doen."¹⁰⁶ De verklaring van München was geen blijvende waarborg voor vrede, maar hij vond het wel een begin op weg naar een duurzame vrede in de vorm van een organisatie zoals de Volkenbond.

Enkele weken na die VEV-bijeenkomst keerde De Geer zich tegen SDAP'er Van der Goes van Naters, net als Vorrink een van de weinigen die zich tegen de appeasementpolitiek keerde.¹⁰⁷ Deze had minister Patijn van buitenlandse zaken verweten dat hij het ideaal van de internationale rechtsgemeenschap prijs gaf door in te stemmen met München. De Geer: "Het alternatief was een afschuwelijke oorlog; in eerste instantie onafwendbaar de ondergang van Tsjecho-Slowakije, voordat anderen het te hulp hadden kunnen komen; daarna een werelddrama waarin niet recht en gerechtigheid maar het grootste aantal helse machines het laatste woord zouden hebben; een luguber dobbelspel waarvan slechts dit zeker is, dat er per saldo geen overwinnaars zouden zijn." De Geer huiverde van het alternatief van de 'preventieve oorlog', waar sommigen buiten het parlement voor pleitten.

Van Diepen schreef in *Voor Volkenbond en vrede* dat De Geer de 'onnozelheid ten top voerde' toen hij in de Tweede Kamer zei dat het 'lang niet onmogelijk was' dat de rest van Tsjecho-Slowakije 'toch nog een vreedzame en gelukkige toekomst tegemoet ging'.¹⁰⁸ Van Diepen was ook kritisch over de uitlatingen van De Geer in de Kamer over de situatie van de Joden in Tsjecho-Slowakije. "Die (De Geer) sprak op een moment waarop de gebeurtenissen van de nacht van 9 op 10 november nog vers in het geheugen hadden moeten liggen'. Het merkwaardige is dát De Geer in die rede over de Kristallnacht sprak, zonder overigens die naam expliciet te noemen omdat die toen nog geen gemeengoed was.¹⁰⁹ De Geer zei: "Een der ergste is wel, dat het heilloze antisemitisme thans in de nieuwe gebieden zijn orgiën gaat vieren. Het vreselijke daarvan hebben wij weer gezien in de jongste onmenselijkheden die wij beleefd hebben na de conferentie van München."

Hij deed dit als een van de weinige Kamerleden. De Geer meldde nog dat zijn schoonmoeder zich na de Reichskristallnacht schaamde om Duitse te zijn. Hij vreesde dat de Joden het nóg zwaarder te verduren zouden krijgen als een oorlog zou uitbreken.

Op 1 september 1939 viel Duitsland Polen binnen. Twee dagen later verklaarden Groot-Brittannië en Frankrijk aan Duitsland de oorlog, het was het begin van de Tweede Wereldoorlog. Zelfs toen weigerde De Geer de situatie voor de Volkenbond uitzichtloos te noemen. Bij de algemene beschouwingen van eind oktober 1939, hij was voor de tweede keer premier, zei hij dat de Volkenbond nog niet verloren was.¹¹⁰ "Ook nu moeten wij de vlam van het ideaal hoog houden." Hij bleef tegen de klippen op geloven in een internationale rechtsorde als enig middel om landen vreedzaam met elkaar te laten samenleven. "Ik zelf zal het niet meer beleven, maar ik hoop dat onze kinderen en kindskinderen zich erover zullen mogen verheugen."

De zaak-Oss en het einde van Colijn IV

Halverwege 1939 ontstond in Nederland een rel rondom minister Goseling van justitie, die in de kranten ongekend hoog opliep. Aanleiding was het besluit van de minister aan de marechausseebrigade in het Brabantse Oss de bevoegdheden te ontnemen om misdrijven op te sporen. Oss beschikte lange tijd in Nederland over een kwade reputatie wegens de vele criminele activiteiten, van kippendiefstal en inbraken tot aan geweldsdelicten, zoals steekpartijen en moorden. Bepaalde landelijke kranten deden hier in geuren en kleuren verslag van. Het optreden van de marechaussee – het was uitzonderlijk dat dit korps hiervoor werd ingezet – maakte daar een einde aan. Ook dit optreden werd in de pers breed uitgemeten. De brigade kreeg veel lof toegezwaaid voor zijn krachtdadig optreden. Korpsleden werden hiervoor door koningin Wilhelmina zelfs beloond met een Koninklijke onderscheiding.

Direct na het besluit om de marechaussee van de zaak te halen waren er geruchten, die vooral een plek vonden in de NSB-krant *Volk en Vaderland*, dat de katholieke minister Goseling dit gedaan had om zedenmisdrijven van de plaatselijke katholieke geestelijkheid in de doofpot te stoppen. Later kwam vast te staan dat dit voor de minister absoluut geen motief vormde. Wel volgde hij te gemakkelijk het advies van de Brabantse procureur-generaal Speyart van Woerden om de marechaussee op non-actief te stellen. Dat nam niet weg dat 'antipapistische elementen zich van de zaak meester maakten', zoals Oud dat formuleert, die tegen de minister en de RKSP-fractie stevig actie voerden.¹¹¹

Aanvankelijk kon Goseling de ophef, vooral gemaakt door de NSB en de SGP, redelijk pareren. In de Tweede Kamer beantwoordde hij volgens Kamerleden met grote openheid de vragen, zodanig dat zelfs de communist Wijnkoop zichzelf de eer toekende dat hij met zijn vragen de 'fascistische rel' de kop had ingedrukt. Maar SGP'er Kersten liet zijn kans op een portie antipapistische propaganda niet ontnemen en hij beschuldigde Goseling ervan roomse priesters aan het Nederlandse recht te onttrekken.

Hier sprong De Geer voor de eerste keer in de bres voor de katholieke, overigens samen met vrijzinnig-democraat Joekes.¹¹² Hij noemde het optreden van Kersten een kwestie van 'kwade trouw'. Volgens De Geer had Goseling volkomen aannemelijk gemaakt

dat voor de beschuldiging van de SGP'er 'geen schijn van een grond' was. Ook voor de suggestie als zouden de protestantse regeringspartijen ter bescherming van coalitiebelangen een oogje toe hebben geknepen, had De Geer geen goed woord over. Hij vroeg Kersten of zijn uitlatingen niet in strijd waren met het negende gebod; gij zult geen valse getuigenis afleggen.

Ondanks het goede optreden van Goseling in de Kamer bleef daarbuiten de kwestie dooretteren. Kranten van alle niet-katholieke gezindten lieten niet na om 'bronnen' binnen de marechaussee aan het woord te laten die met 'feiten' de woorden van Goseling weerspraken. De kernvraag of de minister op de juiste wijze had gehandeld kwam, gevoed door stukken en onthullingen in kranten, elke keer weer naar boven. Liberaal W.C. Wendelaar diende enkele weken na het Kamerdebat een voorstel in tot het houden van een enquête naar de zaak-Oss. Ook De Geer moest toegeven dat de artikelen overtuigend waren en dat minister Goseling de opgeroepen vragen tot klaarheid moest brengen.¹¹³ Een meerderheid van de Kamer voelde niets voor een enquête. De meest principiële bestrijding van dit voorstel kwam van De Geer. Hij vond het een 'ongerijmdheid' om inlichtingen in te winnen buiten de regering om zolang niet vaststaat dat men deze niet van de regering zelf kan krijgen. De Geer ontkende niet dat de nieuwe vragen een antwoord behoeften. Wat lette Kamerleden om die vragen aan de minister te stellen? Hij stelde voor dat Goseling een nota zou schrijven, waarop een grondig debat kon volgen.

De derde keer dat De Geer in de zaak-Oss aan de kant van de katholieke fractie stond was bij het Kamerdebat over de nota van Goseling in juni 1939, dat vier dagen in beslag zou nemen. De nota van Goseling was in handen gegeven van een commissie bestaande uit vijf Kamerleden. Het oordeel van deze commissie was tamelijk beschadigend voor Goseling. Leden van de brigade-Oss hadden fouten gemaakt maar die rechtvaardigden niet de kwalificatie van Goseling dat zij 'op hol geslagen' waren. De minister had met veel minder vergaande maatregelen genoeg kunnen nemen. Bovendien had Goseling het onderzoek dat de marechaussee was gestart tegen de priesters niet mogen afbreken.

De Geer zei dat voor hem de goede trouw van Goseling op geen enkele manier in het geding was.¹¹⁴ Maar over de kwestie zelf oordeelde De Geer hard: hij verweet de bewindsman een tot 'ad absurdum doorgevoerde drang tot voortvarendheid'. Maar dit hoefde voor Goseling volgens De Geer geen reden te zijn om op te stappen als minister. "Dit is een zakelijke uitspraak, niet een politiek doodvonnis." Het is de vraag of De Geer in zijn drang om te depolitiseren en de gemoederen te bedaren hier niet doorschoot.

Uiteindelijk zou alleen de katholieke fractie het oordeel van de commissie niet onderschrijven. Eigenlijk was De Geer de enige niet-katholiek die vond dat Goseling minister kon blijven. Liberaal Bierema zei met een expliciete verwijzing naar De Geer dat hij zich niet kon voorstellen dat Goseling het afkeuren van zijn justitieel beleid door de Kamer kalm naast zich neer zou leggen. De politicus/geschiedschrijver Oud vindt dat De Geer met zijn rede Goseling nog meer ondermijnde dan de andere woordvoerders. De tegenstelling die De Geer maakte tussen zakelijk en politiek was vals, meent Oud. "Dit betoog van De Geer moet de minister al heel onaangenaam in de oren hebben geklonken."¹¹⁵ De pers kon zich evenmin in de redenering van De Geer vinden. Vooral liberale kranten vonden dat zijn betoog 'te zeer buiten de realiteit' was¹¹⁶ of dat hij zich op een staatkundig 'glibberig pad' bevond.¹¹⁷

Behalve De Geer voerde ook Frida Mackay-Katz namens de CHU het woord. Haar oordeel over Goseling was volgens *Het Vaderland* 'vlijmscherp'.¹¹⁸ Zij was er niet van overtuigd dat de twee priesters over wie geruchten van zedenmisdriven de ronde deden, inderdaad niets op hun kerfstok hadden. "Hier is althans de schijn gewekt dat er ruw ingegrepen is om een man (de bankier Van der H.) die blijkbaar over machtige bescherming in de streek beschikt en de beide rk-geestelijken te sparen." Het verschil van inzicht over de toekomst van Goseling tussen Mackay-Katz en De Geer is opmerkelijk. Het leek erop dat Katz de mening van de rest van de fractie vertolkte, echter zonder een spoor van de anti-roomse sentimenten waar de CHU bepaald nog niet vrij van was. Waarom wrong De Geer zich in staatsrechtelijke bochten om Goseling en/of de katholieke fractie uit de wind te houden? We kennen de afkeer van De Geer van antipapisme en mogelijk wilde hij een tegenwicht bieden aan de antiroomse storm die op dat moment boven de rivieren woedde.

Maar wellicht waren er voor De Geer ook andere redenen. Op het moment dat de Kamer debatteerde over de zaak-Oss had het kabinet al de handdoek in de ring gegooid. Intern kampte het kabinet eind 1938 al met grote problemen bij het opstellen van de begroting voor 1939. Die onenigheid konden de partijen toen bijleggen, maar in mei 1939 speelde het oude conflict weer op. De katholieke minister Romme wilde meer geld voor de bestrijding van de jeugdwerkloosheid en AR-minister De Wilde van financiën wilde dat alleen geven als er elders een evenredige bezuiniging werd gevonden. De Wilde trad af toen dat niet lukte. Colijn nam tijdelijk zijn functie waar, maar had toen al besloten om de gang naar de koningin te maken. Zodra het debat over de zaak-Oss achter de rug was – het kabinet gunde Goseling zijn verdediging in de Kamer – werd het ontslag wereldkundig gemaakt.

De Geer was op de hoogte van de situatie in het kabinet en zag wellicht een nieuwe formatie aan de horizon, waarbij de katholieken wel eens in een vervelend isolement terecht zouden kunnen komen. Vreesde hij een nieuwe Vaticaan crisis, met een parlementair loopgravengevecht van maanden als gevolg? Stelde hij zich daarom welwillend op in de richting van de RKSP? Of rook De Geer – zoals mensen uit het kamp-Colijn later suggereerden – zijn kans om voor de tweede keer Colijn als premier op te volgen? In elk geval zou weldra na het ontslag van het kabinet blijken, dat men in het katholieke kamp in De Geer de ideale opvolger zag van Colijn.

Colijn v

Onmiddellijk na het ontslag kreeg Colijn van Wilhelmina opdracht tot formatie van een ander kabinet. In de formatie, die zou leiden tot het kabinet-Colijn v, speelde De Geer op twee manieren een rol. In de eerste plaats nam hij deel aan de besprekingen in de hoedanigheid als fractievoorzitter van de CHU. Net zo interessant was zijn rol als een onzichtbare figuur op de achtergrond: als mogelijke formateur van een kabinet.

Colijn riep begin juli 1939 de leiders bijeen van de zes grootste fracties in de Kamer (SDAP, RKSP, VDB, CHU, ARP en de liberalen). De Geer pleitte daar, dit in tegenstelling tot twee jaar daarvoor, voor een kabinet 'op de breedst mogelijke basis'.¹¹⁹ Hij zei

dit kabinet met 'tolerabele welwillendheid' tegemoet te treden 'gedragen door eenzelfde sympathie als tegenover het juist afgetreden kabinet, gelet op de abnormale tijden die dit kabinet aanvaardbaar en wenselijk maken'. Hij kon niet het hele program van Colijn steunen. Zo had De Geer kritiek op bepaalde belastingplannen en had hij twijfels over het aantal door Colijn gewenste slagschepen voor Indië. Hij vroeg zich af of daarvoor nog voldoende tijd was om die te bouwen met het oog op de zeer gespannen internationale situatie. Colijn interrompeerde De Geer met de verzekering dat wijzigingen mogelijk waren. Uiteindelijk bleken alleen De Geer, Schouten (ARP) en Bierema (Vrijheidsbond) de plannen van Colijn te steunen, van de anderen had ieder daarvoor zijn redenen. Een daarvan lag op defensiegebied. "Allen stonden afwijzend of met veel dubio tegenover slagschepen", schreef Deckers aan Van Schaik.¹²⁰

Rond die dagen zoemden vooral de namen van De Geer en VDB'er Oud rond als mogelijke kandidaten voor het formateurschap. Met name bij de katholieken was men ervan overtuigd dat De Geer in deze omstandigheden de beste kandidaat was. Dat lieten Deckers en Verschuur namens de RKSP-fractie weten aan Colijn in hun eerste gesprek na de crisis.¹²¹ Colijn legde dit een paar dagen later voor aan De Geer. Colijn schreef hierover dat De Geer dit denkbeeld 'zoo ver mogelijk van zich' gooide en hem adviseerde om snel een zakenkabinet op de breedst mogelijke basis te formeren.¹²²

Het is de vraag of Colijn hier helemaal accuraat was. Oud schreef dat De Geer hem in die dagen kwam opzoeken in Rotterdam, waar Oud sinds een jaar burgemeester was.¹²³ De Geer vertelde hem dat Colijn van plan was de koningin te vragen hem of Oud te benaderen voor het formateurschap. In dat geval vond De Geer dat Oud het dan moest doen, omdat hijzelf kampte met gezondheidsproblemen. De Geer zegde zijn hartelijke steun toe aan een poging om een kabinet met een zo breed mogelijke basis te formeren. Oud voelde niets voor zo'n rol omdat hij nog maar net burgemeester was.

Nadat Colijn zijn opdracht had neergelegd, overlegde Wilhelmina met de voorzitters van de beide Kamers, Van Schaik en De Vos van Steenwijk en de vicepresident van de Raad van State, Beelaerts van Blokland.¹²⁴ In dat gesprek hield de katholiek Van Schaik een vurig pleidooi voor De Geer als formateur. Economisch was hij wellicht te veel van de richting van Colijn, maar hij zou de bestaande tegenstellingen tussen ARP en RKSP als geen ander kunnen verzoenen. "Hij bezit daartoe een groot talent." De Vos wierp tegen dat De Geer zich nooit zo in buitenlandse politiek had verdiept. Van Schaik zei daarop: "De heer De Geer moet als gewezen hoofd van het kabinet toch het klappen van de zweep kennen." Beelaerts vroeg zich af of De Geer niet tegen dezelfde moeilijkheden zou aanlopen als Colijn. Van Schaik reageerde met de opmerking dat De Geer 'zeer vindingrijk' was.

Wilhelmina kapte het gesprek af met de opmerking dat zij 'de reserve die De Geer maakte ten aanzien van de slagkruisers bedenkelijk vond'. Deze aantekening stond ook later in de brief van de directeur van het Kabinet der Koningin aan Colijn. Puchinger vindt deze opmerking opvallend.¹²⁵ En terecht, want bijna de hele Kamer had grote moeite met het opnemen van de bouw van de slagkruisers in het regeringsprogramma, inclusief de partij van Colijn. Wilhelmina wilde op dat moment niets weten van De Geer en hield halsstarrig vast aan Colijn als minister-president. Vriend en vijand waren verbaasd dat het staatshoofd koos voor Koolen als formateur, een man die bij niemand op

het lijstje stond, zelfs niet bij de katholieken. Koolen ontdekte al snel dat hij weinig kans van slagen had en gaf zijn opdracht terug.

Uit de briefwisseling tussen katholieken in de julimaand blijkt overduidelijk dat zij maar één man wilden: De Geer. Zij zochten iemand die de verschillen tussen hun partij en de ARP kon overbruggen. Behalve de Kamerleden Deckers, Van Schaik en partijvoorzitter Verschuur, zagen ook Aalberse, die op dat moment lid van de Raad van State was, en de hoofdredacteur van *De Maasbode*, mgr. Witlox, dat als de beste oplossing.¹²⁶

Dat gebeurde niet. Over hoe de formatie verder verliep, lopen de meningen van De Jong en Puchinger uiteen. Volgens de Jong was het Colijn die graag de opdracht wilde en gaf Wilhelmina daar tegen haar zin aan toe.¹²⁷ De Jong geloofde niets van Colijns uitspraak dat hij “meer de officier was die gehoorzaamt dan de staatsman die volgens eigen verantwoordelijkheid beslist”.¹²⁸ De uitkomst van de formatie van Colijn, waarbij er meer liberalen in het kabinet zaten dan in de Tweede Kamer, noemde hij een ‘ridicule situatie’, en dat was níét de schuld van Wilhelmina. Fasseur legde de verantwoordelijkheid voor deze keuze wel bij Wilhelmina.¹²⁹ Maar ook weer niet helemaal, want De Vos van Steenwijk en Beelaerts van Blokland ‘bewezen (de) majesteit een slechte dienst door haar daartoe te adviseren’, volgens Fasseur. Puchinger legt de verantwoordelijkheid voor de formatie geheel bij Wilhelmina. Hij haalde ARP-fractievoorzitter Schouten aan die Colijn sprak op de avond voordat hij bij de koningin zijn opwachting maakte. Hij ontraadde Colijn dringend om de opdracht van Wilhelmina – die toen duidelijk in de lucht hing – te aanvaarden, omdat die ‘te weinig rekening hield met de constitutionele factor’.¹³⁰ Het was de plicht van Colijn om dat aan de majesteit duidelijk te maken. Schouten had in de opdracht van Wilhelmina aan Koolen een ‘desavouering’ gezien van RK-politici. Hij pleitte daarom voor een ‘serieuze’ katholieke kandidaat.

De volgende dag zei Colijn tegen Schouten dat Wilhelmina bij hem met ‘grote beslistheid’ had aangedrongen om de opdracht te accepteren.¹³¹ De argumenten van Schouten had zij ter zijde geschoven. De katholieke fractievoorzitter Deckers had haar immers gezegd dat een rooms-rode combinatie niet mogelijk was. Er was geen tijd te vermorsen met ‘proefnemingen’ die niet zouden slagen. Daarop gaf Colijn naar zijn zeggen zijn verzet op.

Omdat katholieken Colijn meteen duidelijk maakten dat zij niets voelden voor een dergelijke formatie, gooide hij het over een andere boeg. Colijn vormde buiten de partijen om een kabinet, zonder dat daar veel over naar buiten kwam. Het leek veel op de methode-De Geer uit 1926. Een paar dagen na het ontvangen van de opdracht schreef Colijn een brief aan De Geer met de vraag of hij nog namen wist van mogelijke kandidaten.¹³² Dezelfde brieven stuurde hij naar Koolen en Oud. De Geer reageerde een dag later en noemde A.C. Josephus Jitta (Hoge Raad van de Arbeid, partijloos), G.W.J. Bruins (De Nederlandsche Bank, partijloos) en J.P. Fockema Andreae (oud-burgemeester van Utrecht, liberaal). Het waren opvallend genoeg geen partijgenoten. De Rotterdamse burgemeester Oud weigerde namen te noemen omdat hij dit niet kon verenigen met zijn staatsrechtelijke inzichten.¹³³ Wat Colijn beproefde achtte Oud ‘in strijd met de belangen van het parlementaire stelsel’. Met de pen schreef Colijn boven de brief van Oud: “Het parlementaire stelsel is belangrijk, maar het landsbelang gaat er bovenuit. C.”

Uiteindelijk kwam geen van de kandidaten (Fockema Andreae werd wel gevraagd, maar weigerde) die De Geer had gesuggereerd in het kabinet van Colijn. Het werd een

regering die gekscherend het ‘eerste kabinet-De Witte’ werd genoemd, omdat acht van de tien ministers net als de formateur lid waren van sociëteit De Witte.¹³⁴ De kans dat Colijn zijn ministers in zijn ‘tweede huis’ regelmatig tegen het lijf liep is groot. Vijf nieuwe ministers hadden bovendien net als Colijn een Indische achtergrond. Anderen gaven het de naam ‘kabinet-Wilhelmina’, omdat de koningin bij deze formatie zo haar zin had doorgedreven.

Een paar dagen voordat Colijn in de Kamer zijn regeringsverklaring aflegde, hield De Geer op 20 juli 1939 in Lunteren een rede bij de jaarlijkse Zomerconferentie van de CHU, die het nieuws zou gaan beheersen. Hij haalde hard uit naar zijn katholieke en sociaal-democratische collega's die de crisis in zijn ogen hadden veroorzaakt.¹³⁵ De Geer koos onverbloemd de zijde van Colijn in diens conflict met zijn katholieke ministers. De RKSP ging er volgens De Geer ten onrechte vanuit dat het kabinet bij de werkloosheidsbestrijding een principiële wending had gemaakt. De oorzaak daarvan lag bij een foutief communiqué van het kabinet, waarin werd gesproken van een ombuiging van beleid, terwijl dat niet het geval was. Iedereen had, kortom, enige schuld. De Geer meende echter wel dat Colijn gelijk had met zijn kritiek dat werkgelegenheidsprogramma's niet altijd efficiënt waren. De bezuiniging op die uitgaven vond hij terecht, maar dat had niets te maken met een principiële keuze voor of tegen overheidsprogramma's om werkloosheid te bestrijden.

De Geers morele steun in de richting van Colijn had weinig geholpen. Bijna alle fracties lieten zich bij de regeringsverklaring kritisch uit over hoe Colijn de formatie had aangepakt.¹³⁶ Alleen de liberalen stelden zich mild op en dat was gezien de samenstelling van het kabinet te begrijpen. Zelfs Colijns eigen partijgenoot Schouten meende dat de premier was ingegaan tegen de parlementaire verhoudingen op dat moment, waarbij zowel de katholieken als de sociaal-democraten zich heftig verzetten tegen het heroptreden van Colijn.

De Geer erkende dat een minderheidskabinet ‘met een verscherping van de tegenstellingen’ het laatste was wat het land op dat ogenblik nodig had. Maar nu het kabinet er eenmaal was, wilde De Geer het alleen op zijn daden beoordelen. “Wij zijn van nature gouvernementeel en zullen nooit uit een ‘parti pris’ een minister op andere dan zakelijke gronden bestrijden.” De regeringsverklaring had hij met ‘sympathie’ aangehoord. Hij hoopte dat ook de andere partijen de daden zouden afwachten en niet meteen – die geruchten gingen al rond – een motie van afkeuring zouden indienen. Colijn begon zijn verdediging door zich aan te sluiten bij de opmerkingen van De Geer. En op het eind van zijn betoog haakte hij aan bij woorden die De Geer in 1926 sprak bij het aantreden van zijn kabinet, dat hij zou opstappen zodra zich een kabinet zou aandienen met een meerderheid.

De oproep van De Geer aan de Kamer om de daden van het kabinet af te wachten bleek tevergeefs. Deckers, namens de katholieken, richtte zich in zijn dupliek op dit punt niet tot Colijn, maar uitdrukkelijk tot De Geer, die de formatie buiten schot wilde laten. Volgens Deckers moest Colijn zich wel degelijk ook over de formatie uitspreken. “Hij moet antwoorden op de vraag: Gij, kabinetsformateur, waarom zijt gij daar met dit kabinet, zoals het daar zit.” Hij nam het Colijn kwalijk dat hij een opdracht had aanvaard voordat alle mogelijkheden waren uitgetoetst om een kabinet te vormen dat wel zou pas-

sen bij de parlementaire verhoudingen. Met een onbevredigende verantwoording kon onmogelijk sprake zijn van vertrouwen in een vruchtbare samenwerking tussen Kamer en kabinet.

Een paar uur later diende Deckers 'onder dodelijke stilte' zijn motie in waarin hij het optreden van het kabinet-Colijn V afkeurde.¹³⁷ De motie werd met 55 tegen 27 stemmen aangenomen. Twee dagen na zijn aantreden was het gevallen. Het tijdperk-Colijn was voorbij.